

Kerk, macht en ruimte in Holland tot het midden van de elfde eeuw

De uitbouw van het parochiewezen tussen Maas en Vlie gezien vanuit Fries perspectief

Gilles de Langen en Hans Mol

1. Inleiding

Nieuw onderzoek naar het ontstaan van de oudste parochiekerken in Friesland en Groningen wees uit dat de bisschop van Utrecht daar een grote bijdrage heeft geleverd aan de uitbouw van het parochiewezen sinds ca. 950.¹ De bisschop lijkt daarbij planmatig te werk te zijn gegaan samen met de lokale adel. Hij liet parochiegebieden precies afbakenen en deelde oude en nieuwe moederkerken een centrale rol toe in de organisatie van de zielzorg, de kerkelijke rechtspraak en de kerkelijke belastingheffing. Waar in de Karolingische tijd de kerken als missiecentra nog los naast elkaar fungeerden, werden ze nu door hem gaandeweg aaneen gesmeed en in een districtsverband onder gebracht. De kwestie die hier nu aan de orde komt is of en hoe de bisschop ook in het 'Hollandse' Friesland de territoriale parochie heeft geïntroduceerd.

De ontwikkeling van het vroege parochiewezen in Holland is nog niet goed bestudeerd. Bekend is het beeld dat de oudste kerken door Willibrord zijn gesticht en samen met nieuw daaruit ontstane dochterkerken in de tiende en vroege elfde eeuw door de graaf werden geïsurpeerd, die de meeste ervan vroeger of later aan zijn eigenklooster Egmond overdroeg.² Wat de bisschop betreft weten we dat hij in de Karolingische tijd eveneens een paar centrale kerken in Holland heeft gefundeerd, die na verloop van tijd geboorte aan dochters hebben gegeven. Verder staat vast dat de graaf en enkele aristocraten al vroeg kerken op hun domeinen hebben gebouwd. Maar hoe en wanneer al deze godshuizen in een overkoepelend verband bij elkaar zijn gebracht bleef tot dusver onderbelicht. Het zou een geleidelijk proces zijn geweest waarin geen sturing kan worden herkend.³ Eerder zelfs wordt de indruk gewekt dat de graaf en de bisschop al vroeg met elkaar om de zeggenschap over de Hollandse parochiekerken twistten, uiteraard omdat het bezit ervan voor beide partijen een bron van inkomsten en macht vormde. Men moet daarbij echter bedenken dat de spanning in de

¹ G.J. de Langen en J.A. Mol, 'Church Foundation and Parish Formation in Frisia in the Tenth and Eleventh Centuries. A Planned Development?', *The Medieval Low Countries. An Annual Review* 4 (2017 [2018]) 1-55.

² E.H.P. Cordfunke, 'Het kerkenbezit van de abdij Egmond in de 12de eeuw', in: G.N.M. Vis (red.), *Het klooster Egmond: hortus conclusus* (Hilversum 2008) 145-166, aldaar 146-152; K. Nieuwenhuijsen, *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland* (Utrecht 2016) 154-158.

³ Marco Mostert, 'De kerstening van Holland (7e tot 12e eeuw)', *Holland* 25 (1993) 125-155, aldaar 133.

relatie tussen beide heren pas in het tweede decennium van de elfde eeuw sterk opliep, toen de bisschop in toenemende mate met grafelijke waardigheden werd bekleed en hij dus op wereldlijk gebied een concurrent voor de Hollandse graaf was geworden. Vóór die tijd mogen we niet van zo'n belangentegenstelling uitgaan.

Deze bijdrage biedt een verkenning van de ontwikkeling van het netwerk van parochiekerken in Holland in de periode tot het midden van de elfde eeuw, mede om het 'planmatige Friese model' te toetsen. De deelvragen waarop antwoord wordt gezocht zijn welke kerken rond 850, 1000 en 1050 aanwezig waren, wie hun eigenaar was en hoe hun functie en plaats in relatie tot de ontwikkeling van machtscentra kan worden verklaard. Daartoe wordt eerst kort aandacht besteed aan de landschappelijke ontwikkeling. Na een tentatieve datering van de oudste centrale kerken en hun eerste dochters gaan we na wat de rol van de bisschop kan zijn geweest. Vervolgens proberen we te verklaren waarom de graven van 'Fries Holland' meer dan die in Midden Friesland een centrale rol bij de uitbouw van het parochiewezen hebben gespeeld.

2. Het landschap omstreeks 900

Het reconstrueren van het Hollandse landschap omstreeks 900 is zo eenvoudig nog niet [Kaart 1]. Op het eerste gezicht oogt de structuur transparant: een doorlopende en vanouds bewoonde reeks nieuwe en oude strandwallen, met aan de oostzijde een enorme veenwildernis. Maar er is een probleem met de Kop van Noord-Holland, waar de zee even ten zuiden van Texel op enig moment is ingebroken en verbinding kreeg met achter de duinen lopende veenstromen. Grote veenpakketten zijn toen weggeslagen. Texel en Wieringen werden daardoor de eilanden zoals wij ze nog kennen. Volgens de meest recente paleo-geografische kaarten zouden de inbraakgeulen Marsdiep, Heersdiep en Zijpe van vóór 800 dateren.⁴ Een andere opvatting is dat deze doorbraken eerst ver na de tiende eeuw zijn ontstaan, zij het dan dat zij wel hun oorsprong vonden in veenrivieren die via bescheiden geulen direct op de Noordzee afwaterden.⁵ Nu kennen we het *Maresdeop* al wel uit negende-eeuwse oorkonden, maar uit de context blijkt dat dit toen een rivier (*fluvium*) was die in of langs de Wieringengouw stroomde.⁶ Daaruit moet wel volgen dat het diep juist geen directe verbinding met de Noordzee had, wat de mogelijkheid opent dat Texel rond

⁴ P. Vos en S. de Vries, *2e generatie paleogeografische kaarten van Nederland (versie 2.0)* (Utrecht 2013), geraadpleegd op 13 mei 2018, via www.archeologieinnederland.nl.

⁵ S. Molenaar, C.M. Soonius en D. Bekius, *Noord-Holland Laagland. De archeologie en het landschap in 7 lagen*, RAAP-rapport 1838 (Weesp 2009); en kaartbijlage 6.

⁶ In 1969 al signaleerd door J.C. de Cock, 'Veenontginningen in West-Friesland', *Westfriese Oudheden* 12 (1969) 156-158, die er echter daarom een bovenloop van de Zijpe van maakte.

de tiende eeuw nog steeds deel uitmaakte van een ononderbroken kuststrook.⁷ De meest voor de hand liggende reconstructie van het oude Marsdiep is daarom die van een naar het noordoosten, tussen Texel en Wieringen in een priel van het Vlie uitmondende benedenstroom van de Rekere, de veenrivier van waaruit in de tiende en elfde eeuw de ontginningen in westelijk Westfriesland werden aangepakt.

Deze voorstelling van zaken past ook beter bij het gegeven dat Texel en Wieringen in de tiende eeuw aparte gouwen waren met eigen, aangrenzende veengebieden. Gouwen ook waarover ook door verschillende machthebbers gezag werd uitgeoefend. In 985 bijvoorbeeld was de Gerulfinger Dirk II wel graaf over Maasland, Rijnland, Kennemerland en de Texelgouw maar had hij geen zeggenschap over Wieringen en Medemblik.⁸ Volgens de bekende koningsoorkonde uit dat jaar beschikte Dirk II in het Noorden alleen over leengoederen in Kennemerland en Texel met, onder meer, een concentratie bij *Kin(t)leson*⁹ of Keins, een buurtschap even ten noorden van Schagen. Daar bevond zich het water(tje) de *Chinnelosara gemarchi* (letterlijk de markering van Keins), dat de grens vormde tussen de Texelgouw en Kennemerland.¹⁰ Dit water zal afgestroomd hebben op de naar het noorden lopende Rekere, ongeveer daar waar die overging in het Marsdiep.

Meteen aan de overzijde van de Rekere liep de markering dan door, zij het nu als grens tussen Kennemerland en de Wieringengouw. Deze grens sloot aan op een hoge rug die toen nog de veenkoepel tussen beide gouwen in twee potentiële ontginningsgebieden deelde.¹¹ Deze waterscheiding volgde dan in zuidoostelijke richting ruwweg de latere grenzen tussen de west-oost strekkende veenparochies onder Schagen en Schoorl alsmede de rivierontginningen onder Heiloo en de de oost-west gaande kerspels onder Medemblik

Verder naar het zuiden in het veengebied, voorbij Wognum, vinden we eveneens een hoge waterscheiding, lopend via de westkant van de Zeevang en Waterland tot aan het IJ. Ten zuiden van deze stroom is dan een andere te trekken ten westen van Amstelland, dóór de centrale Hollands-Utrechtse veenkoepel, tot aan de Oude Rijn even ten oosten van Alphen. Vanaf dat punt liep ze verder naar het zuidwesten tot de Hollandse IJssel. Zo bezien was er omstreeks 900 dus nog een enorme keten van veenbarrières tussen

⁷ Voor de Romeinse tijd: H. Schoorl. *De convexe kustboog I* (Schoorl 1999) 18-20; Vos en De Vries, *Paleogeografische kaarten*.

⁸ *Oorkondenboek van Holland en Zeeland (hierna: OHZ)* I, A.C.F. Koch ed. ('s-Gravenhage 1970) nr. 55.

⁹ J.K. de Cock, 'Kinlosun', *Naamkunde* 12 (1980) 201-205.

¹⁰ R.E. Künzel, D.P. Blok en J.M. Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (2de druk, Amsterdam 1989) 207.

¹¹ De rug zal tevens een uitloper hebben gehad tussen Wieringen en Medemblik omdat die gouwen ook elk eigen veenontginningen hadden.

het Hollandse kustgebied en het Utrechtse binnenland. De belangrijkste verbindingslijn ertussen was de Rijn met zijn uitmonding bij Katwijk. Andere lijnen waren het met de Vecht in verbinding staande IJ, de Hollandse IJssel en de Maas.

Het centrale Hollandse geestgebied bestond uit diverse parallelle ruggen, soms onderling ook gescheiden door smalle veendalen. In het Zuidwesten, bij Monster en Naaldwijk, is een deel van de venen ten oosten van de geest in de tiende en elfde eeuw door overstromingen uit zee overdekt geraakt met dunne kleilagen. De Fries-Hollandse nederzettingskernen van omstreeks 900 zijn behalve op de oevers van de Rijn en Maas vrijwel allemaal op de van Monster tot Texel doorlopende strandwallen te lokaliseren. De meeste ervan bestonden toen zeker al enige eeuwen.

3. De oudste kerken in Holland tot 850: een tweeledig systeem

De kerstening van de Friese landen volgde de verovering door de Franken. Missionarissen als Willibrord en Bonifatius werden bij hun rondreizen door nog onbekeerd gebied steeds beschermd door Frankische soldaten. Even belangrijk voor hun succes was dat ze op alle mogelijke manieren door de Frankische heersers werden gesteund voor de bouw van heiligdommen en missiecentra. Van de kerk van Velsen is bekend dat ze tot stand kwam op een koninklijk domein, de *villa Adrichem*. Naast de koning waren er inheemse edelen die de komst van de christelijke kerk met schenkingen steunden en daarmee hoopten een nauwe band met het nieuwe gezag op te bouwen.

De oudste door Willibrord onder Frankisch gezag gestichte kerken waren Vlaardingen, Oegstgeest, Velsen, Heiloo en Petten.¹² Deze zijn door de missionaris in zijn testament toegewezen aan Echternach, de abdij waaruit hij medewerkers betrok en waar hij in 739 ook zijn laatste adem uitblies. Naderhand heeft Echternach nog meer kerken in het kustgebied verworven, onder andere bij het Friese Holwerd en op de eilanden Terschelling en Ameland. Vanuit de Hollandse Echternach-kerken zijn vóór de Noormannenperiode zeker ook dochterkapellen opgericht: de Adalbertskerk van Egmond bijvoorbeeld was een dochter van Heiloo. Na 719 zijn buiten de genoemde vijf 'klassieke' moederkerken gelijktijdig ook elders missiecentra tot stand gekomen, die onder de hoede van de Utrechtse Sint-Maartenskerk zijn komen te staan. Eén zo'n al oud centrum was de kerk van Den Burg op Texel, waarvan in het *Cartularium Radbodi*,

¹² Voor het volgende, zie K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 74-76. Verg. D.P. Blok, 'De Hollandse en Friese kerken van Echternach', *Naamkunde* 6 (1974) 167-184.

een na de Noormanneninvallen te Utrecht aangelegde bezitslijst, wordt gezegd dat zij met een of meer kapellen ca. 870 werd bediend door een priester Sibrand met twee *fratres*. Omdat Texel grotendeels bestond uit koningsgoed, gevormd uit een geconfisqueerd domein van een eerdere (Friese) machthebber, zal het als middelpunt van een gouw toch niet veel later dan Velsen van een kerk zijn voorzien. Tot de vroege Utrechtse kerken van vóór 857 zijn verder in elk geval te rekenen Naaldwijk, Valkenburg, Beverwijk, Limmen, Medemblik en de oudste kerk van Wieringen (Hippolytushoef).

Zo vinden we in Hollands Friesland net als in Centraal Friesland al vanaf het begin bisschoppelijke en kloosterlijke parochiekerken tussen en naast elkaar. Voor al deze kerken rijst de vraag hoe we ons hun oorspronkelijke opzet moeten voorstellen. Alleen al vanwege hun stichting in een aanvankelijk nog ongekerstend gebied kunnen we niet aannemen dat ze meteen al afgebakende districten hadden. Vermoedelijk zijn het lang eenvoudige houten missiekerken geweest met, zoals op Texel, een groepje priesters van wie sommigen geregeld met reisaltaren het land in trokken om bekeerlingen te bedienen; centra tevens waar heiligen vereerd, kinderen gedoopt en overledenen in de nabijheid van belangrijke relieken begraven werden. Een aardig beeld van de missiefunctie biedt de *Vita Adalberti* over de kerk van Egmond: de auteur meldt dat deze behalve door christenen ook vaak door heidenen werd bezocht en veelvuldig van offergaven voorzien.¹³ De *parochia* bestond dan in eerste instantie uit de personengroep van bekeerlingen rond het heiligdom, met een wijdere kring van geïnteresseerden.

Het samenstel van zulke kerken heeft zich in de vroege negende eeuw vermoedelijk al enigszins ontwikkeld in de richting van territorialisering, mede dankzij de sinds 779 in het Rijk verplicht gestelde betaling van tienden.¹⁴ Het vroege tiendstelsel was qua afdracht echter eerder gebonden aan de persoon dan aan diens precies omschreven (land)bezit. Alleen al om die reden zal omstreeks 850 in de Noordelijke Nederlanden nog allerminst sprake zijn geweest van een gesloten ruimtelijk systeem.

4. Parochiesplitsing en afbakening na de Noormannentijd

Het lijkt geen twijfel dat de tijdelijke heerschappij van de Noormannen Rorik en Godfried die een groot deel van Middenrijks Friesland van de koning in leen kregen om het tegen andere Vikingen te verdedigen - voor

¹³ 'Vita Sancti Adalberti Confessoris', G.N.M. Vis ed., in: *Egmond en Berne. Twee verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen* (Leiden 1987) 1-86, aldaar 54-55.

¹⁴ J. Semmler, J., 'Zehntgebot und Pfarr-Termination in karolingischer Zeit', in: *Aus Kirche und Reich. Studien zu Theologie, Politik und Recht im Mittelalter*, H. Mordek ed. (Sigmaringen 1983) 33-44.

een ontvricting van de kerkelijke infrastructuur heeft geleid waarbij ook kerkenland verloren ging. Een glimp daarvan vangen we op uit de *Vita Adalberti* waar die meedeelt dat de kerk van Egmond meer dan eens aangevallen werd door de *Nordmanni* en nadien met veel moeite gerenoveerd moest worden. Door de verplaatsing van de bisschopszetel van Utrecht naar Odiliënberg, en later naar Deventer – op zichzelf een teken van een verzwakte positie – konden kerken in het kustgebied nauwelijks meer op steun van de bisschop rekenen. Het *Cartularium Radbodi* maakt daarbij duidelijk dat veel Sint-Maartensland aan diens greep onttrokken is. Mutatis mutandis zal ook Echternach in deze tijd bezit in Holland verloren hebben.

De vraag is dan wanneer en hoe het herstel kan zijn ingezet en wat de rol van de bisschop daarbij is geweest. Een keerpunt was dat Bisschop Balderik omstreeks 920 met zijn staf in Utrecht is teruggekeerd. Deze bisschop staat bekend als de grote vernieuwer van het bisdom omdat hij vele kerkbouwactiviteiten in het Utrechtse ontplooiden en de cultus van tal van heiligen stimuleerde. Aangenomen wordt dat zijn aandacht daarbij eerst uitging naar de renovatie van de centrale kerken in Utrecht zelf en die van de parochiekerken in het nabije rivierengebied. Pas in een volgende fase zal hij de kerken in het Westen en Noorden aangepakt hebben. Het jaar 950 kan dus ruwweg aangewezen worden als de begindatum voor het bisschoppelijk aandeel in het herstel en uitbouw van het parochiewezen hier.

Er is reden om aan te nemen dat vanaf die tijd zowel oude en nieuwe parochies afgebakend werden. Naast de al genoemde invoering van het tiendstelsel hebben twee ontwikkelingen daaraan bijgedragen. Ten eerste vereiste de ontginning van de veenwildernis in Centraal- en Hollands Friesland opmeting en begrenzing van zowel het nieuwe als het oude land. Belangrijker nog is de introductie van de kerkelijke rechtspraak geweest, waarover we zijdelings zijn ingelicht door het Westerlauwerse Oudfriesse seendrecht.¹⁵ Deze rechtstekst schetst ons een al afgerond systeem met parochieban waarin iedereen christen is en onder een specifiek godshuis behoort waaraan hij zijn tiende moet afdragen. Binnen dat systeem moest de Kerk erop toezien dat alle leden zich aan haar normen en geboden hielden, wat ook inhield dat ze overtreders moest straffen.

De centrale figuur in deze jurisdictie was de bisschop. Hij was drager van de ban en had de bevoegdheid boetes op te leggen. In beginsel organiseerde hij de rechtspraak in een synode (*seend*) of kerkvergadering in de hoofdkerk van de gouw. Hij werd daarbij gesteund door een regionale gezagsdrager:

¹⁵ De Langen en Mol, 'Church Foundation', 16-20.

de landdeken. Diens district, het dekenaat, viel oorspronkelijk samen met de gouw. Zoals de situatie in Drenthe en Centraal Friesland laat zien, was er echter in elke gouw meer dan één seendkerk. Vaak dienden de oudste zelfstandige moederkerken als zodanig.¹⁶ In beginsel reisde de bisschop elke vier jaar door zijn diocees om recht te spreken; in de tussentijd liet hij de rechtspraak over aan de landdeken ter plaatse. Uit het begin van de twaalfde eeuw is een lijst bewaard gebleven waarin de ommeegang voor alle delen van het bisdom is overgeleverd.¹⁷ In dit systeem kon het niet anders of alle parochiekerken – *van wie ze ook waren* – kwamen onder het eenhoofdig gezag van de bisschop te staan. Dat betekende voor West- of Hollands Friesland dat er overeenkomsten moesten worden gesloten met Echternach en andere belangrijke kerkeigenaars om alles ‘in elkaar te passen’.

Heeft dit proces bij Echternach en soortgelijke abdijen met parochierechten ook weerstanden opgeroepen? Veel gegevens hebben we daar niet over maar iets van frictie blijkt wel uit de overeenkomst van deling die bisschop Willem van Utrecht in 1063 met de abt van Echternach sloot over het bezit van de vijf ‘Hollandse’ Willibrordkerken met hun dochters.¹⁸ Er valt uit af te leiden dat deze kerken heffingen aan de bisschop verschuldigd waren voor de visitatie, altaargaven en het houden van de seend. Ze moesten tevens bijdragen leveren voor het bouwen, wijden en afbakenen van dochterkerken. Het conflict ging echter niet zozeer tussen de bisschop en de abdijs als wel tussen de bisschop en de graaf, die sinds het begin van de elfde eeuw met elkaar in een machtsstrijd gewikkeld waren. Het bleek dat de graven een groot aantal Echternachse kerken met de bijbehorende inkomsten hadden geïsurpeerd. De overeenkomst met de abt was dus vooral bedoeld om de graaf te doen inbinden.

Op het eerste gezicht is men geneigd hieruit te concluderen dat de Utrechtse bisschop voor dit Hollandse deel van Friesland pas na 1000 een begin kon maken met de inlijving van de Echternachse en grafelijke parochies in zijn diocesane organisatie en jurisdictie. Het is in onze ogen echter waarschijnlijker dat de bisschop voordien, toen hij zich nog niet als concurrent voor het wereldlijk gezag van de graaf had gemanifesteerd, er de medewerking van zowel de graaf als de abt heeft voor heeft kunnen krijgen. Tenslotte hadden ook zij belang bij het afbakeningsproces. En dat dit omstreeks 1018 al ver voortgeschreden was, wordt wel duidelijk uit het bericht van de bekende kroniekschrijver Alpertus Mettensis over

¹⁶ Zie de bepaling voor de nieuwe parochie Houweningen ten opzichte van haar moederkerk Sliedrecht in 1105: *OHZ* I, nr. 93.

¹⁷ Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 208 en 316, noot 1295.

¹⁸ *OHZ* I, nr. 84.

overspelige Tielse kooplieden die voor het seendgerecht hadden moeten komen.¹⁹

Ook al zijn er amper specifieke vermeldingen van seendkerken in Hollands Friesland overgeleverd,²⁰ het lijkt geen twijfel dat die er net als in Centraal Friesland omstreeks 1000 al bestaan hebben en toen al over afgebakende dochters beschikten.

5. Moeder- en dochterkerken rond 1000 en 1050

In de Friese gebieden tussen Vlie en Eems zagen we dat het netwerk onder de seend overwegend bestond uit bisschoppelijke eigenkerken, elk met hun eerste dochters. In Holland treffen we naast bisschoppelijke kerken ook eigenkerken van Echternach en de graaf (met zijn huisklooster Egmond als beheerder) als centra van afhankelijke parochienetwerken aan. Als we zowel de ene als de andere groep voor Holland in kaart willen brengen moeten we proberen om, uitgaand van de parochiegrenzen van omstreeks 1550,²¹ de jongste en jongere dochterkerken terug in de tijd te elimineren en zo de vroege parochies te reconstrueren. Dit ‘terugrollen’ van afsplitsingen gebeurt aan de hand van naamkundige en archeologische informatie en gegevens over de patroonheiligen, de omvang van de parochiegebieden, de loop van de grenzen en de situering van kerkengoederen. Het is echter zo simpel nog niet. Elk moederkerkcomplex verdient een aparte toelichting. Gezien het beperkte aantal bladzijden dat ons toegemeten is, kunnen we hier echter niet meer doen dan twee korte voorbeelden uitwerken en verder de gegevens op de kaart [3, met daarop voor de overzichtelijkheid alleen de kerken van omstreeks 1000] presenteren, bij wijze van zeer voorlopige tussenstand.²² In een volgende publicatie zullen we onze keuzes meer in detail verantwoorden, met de kanttekening dat ook dan nog veel gevolgtrekkingen verder getoetst moeten worden aan de regionale archeologische, bouwhistorische en kerkhistorische literatuur.

¹⁹ *Alpertus Mettensis, De diversitate temporum*, H. van Rij ed. (Amsterdam 1980) 80-81.

²⁰ Een eerste verkenning levert alleen gegevens op voor Ouddorp onder Alkmaar: *Verslagen van kerkvisitatiën in het bisdom Utrecht uit de 16de eeuw*, F.A.L. van Rappard en S. Muller Fzn. ed. (Amsterdam 1911) 481. Zie hierna ook de informatie over Sliedrecht.

²¹ We maken daarbij dankbaar in GIS gebruik van de dataset van Rombert Stapel, die zich mede baseerde op de parochiekaart van S. Muller Hzn. e.a. in deel 6 van de *Geschiedkundige Atlas van Nederland* door A.A. Beekman ('s-Gravenhage 1920).

²² Gebaseerd op een uitgebreide selectie aan bronnen en literatuur, waaronder behalve de reeds aangehaalde studies van Blok, Cordfunke en Van Vliet ook te noemen zijn E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland* (Utrecht 2002); J.G.C. Joosting en S. Muller Hzn., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke rechtspraak in het bisdom Utrecht in de middeleeuwen*, dln. I en II: *De indeeling van het bisdom* ('s-Gravenhage 1906/1915); en A.M. Numan, *Noord-Hollandse kerken en kapellen in de Middeleeuwen ca. 720-1200* (Zutphen 2005).

Het eerste voorbeeld heeft betrekking op het Utrechtse complex van Schoorl, gelegen tussen de Kennemer Echternach-districten Heiloo en Petten. Hoofdkerk hier was de Sint Jan van Schoorl met de grote zuidelijk aangrenzende parochie Bergen (Petrus en Paulus) en de drie oostelijke, aan de overzijde van de Rekere onder de *villa Scorlewalt* gelegen veenparochies Oudkarspel, Noordscharwoude en Zuidscharwoude (kaart 2).²³ Al deze vijf kerken worden genoemd in de oorkonde van 1094 waarin de bisschop het geheel overdroeg aan het Kapittel van Sint Jan.²⁴ Getuige zijn naam en patroonheilige zal het aan Sint Maarten gewijde Oudkarspel de oudste dochter in het veen zijn. De Sint Pieterskapel van Zuidscharwoude of *Sudrekercka* was daar logischerwijs dan weer de vroegste dochter van, terwijl we in Noordscharwoude alias *Bernardeskercka* een latere, door een welgestelde grondbezitter gestichte kleindochter identificeren. Of die laatste twee al vóór 1050 tot stand gekomen waren, is de vraag.²⁵ Voor Oudkarspel en Bergen kan dat wel worden aangenomen, gelet op hun oude patrocinia. Voor Schoorl zelf denken we aan de vroege tiende eeuw.²⁶

Onze tweede casus betreft Rijnland. Dichtbij de riviermonding vinden we twee oude moederkerken: één ten noorden van de stroom, van Echternach (Oegstgeest c.q. Kerkwerf), de andere ten zuiden, van Utrecht (Valkenburg). Over laatstgenoemde valt kort te melden dat ze Wassenaar (Willibrord) en Voorschoten (Laurentius) als vroege dochters had.

Noordelijk van Oegstgeest, en daar in een vroeg stadium van afgesplitst, lag de oude kerk van Noordwijk, gewijd aan Sint Jeroen, met haar vroege dochters Voorhout (Bartholomeus) en Sassenheim (Pancratius). Deze is al ver vóór 1000 in handen gekomen van de graaf dan wel door hem samen met Echternach gesticht en al snel aan Egmond overgedragen.

Bartholomeus is overigens een interessante heilige omdat zijn cultus tegen het einde van de tiende eeuw aan het Ottoonse hof op gang is gebracht.²⁷

Oegstgeest (Willibrord) had Rijnsburg (Laurentius) en Warmond (Mathias) als vroege dochters, plus de kerken van de allereerste *cope*-veendorpen Leimuiden, Rijnsaterwoude en Esselikerwoude, die alle drie op het midden van de elfde eeuw te dateren zijn. Zuidelijk daarvan bevond zich de grafelijke Pancratiuskerk van Leiderdorp, waarvan onbekend is of ze ooit met Oegstgeest verbonden was. Ze lijkt moeder te zijn geweest van een eigen groep. Dat ze ouder was van de Sint Pieter van Leiden, oorspronkelijk een kapel bij de gravenhof, blijkt wel daaruit dat haar parochiegebied zich

²³ J.K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland* (Groningen 1965) 213-220.

²⁴ OHZ I, nr. 90.

²⁵ De Ursulakerk van Warmenhuizen zal een latere afsplitsing van Oudkarspel zijn.

²⁶ Vóór de Noormannentijd beschikte de Utrechts Sint-Maartenskerk in Schoorl, Hargen, Aagtdorp en Bergen over flink wat goederen volgens het *Cartularium Radbodi*.

²⁷ Ook de grafelijke kerk van Delft was aan deze heilige gewijd. Cordfunke, 'Kerkenbezit Egmond', 148-149, signaleert dat Graaf Dirk II nauwe relaties onderhield met dat hof, maar dat geldt ook voor de bisschop van Utrecht.

aan weerskanten van de rivier uitstreckte en Leiden daaruit slechts een klein 'hapje' neemt. Over Pancratius is bekend dat hij vurig door Bisschop Balderik en zijn familie werd vereerd en dus ook sterk vanuit Utrecht is gepromoot.²⁸ We komen hem in alle delen van het bisdom tegen, vaak bij bisschoppelijke eigenkerken uit het laatste kwart van de tiende of de eerste helft van de elfde eeuw. Dat behalve grafelijke kerken – denk aan Sassenheim - ook Echternachse aan deze heilige gewijd waren (Vronen en Sloten), spreekt een Utrechtse connectie niet tegen. Voor hen kunnen immers ook relieken door de bisschop of zijn kapittels in Utrecht beschikbaar gesteld.²⁹ Een andere dochter was de grafelijke kerk van Zoeterwoude. Van de Bonifatiuskerk van Alphen en haar dochter Hazerswoude is eveneens bekend dat de graaf vanouds de bezitter of patronaatsheer was.

Als we het patroon van de stichtingen in de tiende en vroege elfde eeuw proberen te doorzien, dan valt ons op dat voortgebouwd is op de Karolingische structuur met zijn relatief talrijke missiekerken die tussen 700 en 850 tot stand waren gekomen. Utrecht blijft dominant op Wieringen, Medemblik en Texel, maar groeit ook door in Kennemerland, Rijnland en Maasland, met de stichting van nieuwe centra onder Schoorl, Schagen en Rotterdam. In de tweede helft van de tiende eeuw wordt alles – Utrechts, Echternachse, grafelijk (Egmond) of regionaal adellijk - in een diocesaan verband aaneengesmeed. De programmatische lijn daartoe was al door de Karolingen ontworpen, onder meer via het invoeren van tiendbetalingen. In het post-vikingtijdperk kon hij in plaats van alleen aan personengroepen gebonden te zijn, territoriaal worden vormgegeven. Mogelijk is dit programma op rijksniveau door de Ottonen gestimuleerd. Wat verder blijkt is dat Utrecht ook al een dominant netwerk bezat in wat daaraan voorafging. Een en ander wijst op een intensieve samenwerking tussen de genoemde partijen. Het kan niet anders of de bisschop heeft veel stichtingen van die anderen ook uitgebreid gefaciliteerd met kerkwijdingen, relieken en organisatorische voorzieningen.

6. Grafelijke macht

Toch kunnen we er uiteindelijk niet omheen de dominante positie van de graaf als eigenkerk-heer in Holland te onderstrepen. Anders dan in Centraal-Friesland, waarvoor geen doorlopende kerkstichtingsactiviteit van graven kan worden aangetoond, stimuleerden de opeenvolgende graven

²⁸ R.J. Stöver, *De Salvador- of Oudmunsterkerk te Utrecht* (Utrecht 1997).

²⁹ Bij het natrekken van de heiligen van 'secundaire' Echternachse parochiekerken blijkt trouwens dat er nergens sprake is van devoties die specifiek zijn voor die abdij.

van West-Friesland zeer actief de uitbreiding van het parochienetwerk in hun territoria. Anders dan gedacht werkte de bisschop daartoe nauw met hem samen, zoals hij dat in Centraal Friesland met de (kleine) regionale adel deed. Hoe moeten we dat verschil verklaren? Als we terzijde laten dat de Hollandse graven hun positie op dit gebied enorm hebben versterkt door het overnemen van Echternachse kerken, zal de voornaamste factor zijn geweest wat zij zelf aan domeinen konden inbrengen om hun kerken te laten floreren. Van de kerken van Alkmaar, Haarlem, Leiden, Alphen, Delft en Maasland bijvoorbeeld weten of vermoeden we dat ze op of bij grafelijke hoven zijn opgericht. Voor een aantal andere als grafelijk aan te merken kerken, zoals Noordwijk en Leiderdorp, is dat minder evident. Maar los van deze specifieke godshuizen mag de vraag gesteld worden naar de omvang en ligging van het grafelijk grootgrondbezit en de invloed die vandaar uit op het kerkelijke machtslandschap werd uitgeoefend.

Een impressionistisch beeld daarvan is te verkrijgen wanneer we de uit de literatuur bekende hoven in Holland op een kaart plaatsen [Kaart 4].³⁰ Vrijwel alle hoven blijken dan op de ruggengraat van Holland en op pleistocene stuwwallen gelegen te zijn geweest: op de geestruggen van Monster tot Petten en keileembulten van Texel en Wieringen, dan wel op vroeg met een dunne kleilaag overdekte randen van het aangrenzende veen. Er lijkt na de Noormannentijd nog driftig aan uitbouw te zijn gedaan. De beschikbare gegevens suggereren echter ook dat de uitbreidingen deels voortzettingen waren van bezitseenheden uit de tijd vóór de Franken. Deze eenheden waren overgenomen van eerdere Friese machthebbers, tijdelijk aan Vikingheersers in leen gegeven en vervolgens overgedragen aan de Gerulfingen, ofwel de dynastie van de Hollandse graven. Als dit beeld klopt, was er sprake van een sterk landschappelijke pad-afhankelijkheid die tot in de Merovingische tijd terug reikt. Deze domaniale machtsstructuur week op dat moment al sterk af van de meer egalitaire verhoudingen op de Friese klei. Het verbindende element, de al vaak genoemde lange geestrug, was al sinds de Volksverhuizing kennelijk een prima 'snelweg' met stations waar de graaf tijdelijk kon verblijven en waarlangs hij mannen en middelen kon aanvoeren om macht en invloed mee uit te oefenen op wereldlijk maar ook op kerkelijk terrein. Het ene Friesland was aldus duidelijk het andere niet.

³⁰ Onder meer gebaseerd op de gegevens van Gosses, *Welgeborenen*; J.Ph. de Monté Verloren, 'Hoven in Holland', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama* (Utrecht 1942) 107-157; P.A. Meilink, *Het archief van de abdij van Egmond I* (Den Haag 1951); en J.C. Kort, *Het archief van de graven van Holland 889-1581 I* [Inleiding] ('s-Gravenhage 1981).

Kaartbijschriften:

Kaart 1. Missiekerken omstreeks 900 tegen de achtergrond van het toenmalige landschap (zwart = Echternach; grijs = Utrecht; wit = lokaal adellijk), door J. Bos, Fryske Akademy.

Kaart 2. De oerparochie Schoorl met Oudkarspel als eerste dochter in *Scorlewalt* aan de oostzijde van de Rekere, door J. Bos, Fryske Akademy.

Kaart 3. Moeder- en dochterkerken met afgebakende parochiegebieden omstreeks 1000 (groen = Echternach; oranje = Utrecht; blauw = grafelijk), door J. Bos, Fryske Akademy.

Kaart 4. Hoven in Holland 900-1200, door J. Bos, Fryske Akademy.